
प्रकरण पहिले

गोपाळ गणेश आगरकर व लो. टिळक यांचा जीवन परिचय
=====

प्रकरण पहिले

गोपाळ गणेश आगरकर व लो. टिळक यांचा जीवन परिचय

अ) प्रस्तावना

आज महाराष्ट्राची प्रतिमा ही पुरोगामी राज्य म्हणून असलेली दिसून येईल. गर्भलिंग परिक्षेवर बंदी घालणारे व स्थानिक स्वराज्य शासनांत महिलांसाठी मोठ्या प्रमाणावर राखीव जागांची तरतूद करणारे व महिलांच्या विकासासाठी एक सर्वंकष असे महिला विषयक धोरण जाहीर करणारे महाराष्ट्र हे देशातील पहिले राज्य आहे. महाराष्ट्रातील प्रचलित स्त्री मुक्तीच्या चळवळीची पार्श्वभूमी तयार होण्यात पुरुष समाज सुधारकांनी जवळ जवळ दिडशे वर्षांपासून केलेले प्रयत्न कारणीभूत ठरलेले दिसून येतील. स्त्री सुधारणेची बीजे भारतात १८ व्या शतकात रुजलेली दिसतात. स्त्रियांची दास्यत्वापासून मुक्तता होऊन त्यांना समाजात केळे स्थान देण्याचे प्रयत्न त्या काळी महात्मा फुले व गोपाळ गणेश आगरकर यांनी केली. या पुरुष समाज सुधारकांनी स्त्रियांच्या उन्नतीसाठी जे प्रयत्न केले आहेत त्याची दखल घेण्याचा प्रयत्न येथे केलेला दिसून येईल.

मध्ययुगीन व प्राचीन काळात स्त्रियांना शिक्षण, राजकारण किंवा कोणत्याही सामाजिक चळवळीपासून वंचित ठेवले होते. अशा निश्चल समाजाला स्त्री शिक्षणाचे महत्त्व पटवून देण्याचे काम आगरकरांनी केले. त्यांनी लोक शिक्षणाच्या आधारे या समाजाचा विकास होण्यासाठी प्रयत्न केले. आगरकरांचा मुख्य भर हा राजकीय सुधारणांपेक्षा सामाजिक सुधारणांवर होतो. ते मुख्यतः कृतीशील विचारवंत होते.

आपल्या समाजात आवश्यक त्या सुधारणा झाल्याशिवाय राजकीय चळवळीला सामर्थ्य येणार नाही. असे त्यांचे मत होते. आगरकरांनी राजकीय स्वातंत्र्याचा पुरस्कार केला असला तरी प्रत्यक्षा राजकीय चळवळीचे नेतृत्व त्यांनी कधीच केले नाही. समाज जीवनात ज्या ज्या समस्या निर्माण झाल्या त्यासंबंधी अत्यंत निर्भयपणे मतप्रदर्शन केले. यामध्ये संमतीवय, स्त्रियांना शिक्षण देण्याची आवश्यकता, स्त्रियांसाठी उच्च शिक्षण, स्त्री-पुरुषांना एकत्र शिक्षण यावे व तेही एकत्रच यावे असे त्यांचे मत होते. आगरकरांनी स्त्री शिक्षणापासून स्त्रियांच्या पोशाखापर्यंत आपले विचार मांडलेले दिसून येतात. त्यांच्या मते मुलांच्यावर स्त्रीच संस्कार करीत असल्यामुळे तिला शिक्षणापासून वंचित ठेवणे चुकीचे आहे. स्त्री शिक्षणाशिवाय समाजाचा विकास होणार नाही हे जाणूनच त्यांनी स्त्री शिक्षणावर भर दिला होता व त्यासाठी प्रयत्नही केले होते.

महाराष्ट्राच्या राजकीय चळवळीत लोकमान्य टिळक ही व्यक्ती अग्रणी राहिलेली दिसून येईल. टिळकांचे सामाजिक व मुह्यत्वे स्त्री प्रश्नाविषयीचे विचार हे आगरकरांच्या तुलनेत वेगळे असलेले दिसून येतील. टिळकांच्या मते स्त्री-पुरुषांना समान शिक्षण दिले जाऊ नये. पुरुषांना उच्च शिक्षणाची आवश्यकता ही स्त्रीपेक्षा जास्त असते. कारण पुरुष घराबाहेर पडत असल्यामुळे त्यांच्या व्यक्तीमत्त्वाचा चौफेर विकास होणे आवश्यक आहे. परंतु स्त्रियांना केवळ गृहकृत्यदक्षा बनवायला योग्य असेच शिक्षण यावे. मुलींच्या संमती वयाच्या बिलाला ही टिळकांनी विरोध केलेला दिसून येईल. टिळकांनी समाज सुधारणेपेक्षा राजकीय सुधारणेला जास्त प्राधान्य दिलेले आढळते. परंतु प्रत्यक्षा जीवनात मात्र त्यांनी आपल्या मुलींना फायनल पर्यंत शिक्षण दिले व त्यांचे बालविवाहही केले नाहीत. येथे त्यांचा विचार व कृतीमध्ये विसंगती दिसून येते.

आगरकर व टिळक या विचारवंतांच्यामध्ये पुढील प्रश्नांवर मतभेद आहेत. आगरकरांचा मुख्य भर हा राजकीय सुधारणांपेक्षा सामाजिक सुधारणांवर अधिक होता. या उलट राजकीय हक्क मिळाल्याशिवाय सामाजिक सुधारणा करता येणार नाहीत असे टिळकांचे मत होते. आगरकरांनी राजकीय स्वातंत्र्याचा पुरस्कार केला असला तरी प्रत्यक्षा राजकीय चळवळीचे नेतृत्व त्यांनी कधीच केले नाही. परंतु टिळकांनी प्रत्यक्षा राजकीय चळवळीचे नेतृत्व केलेले दिसून येईल. तसेच टिळकांनी सरकारने सामाजिक बाबतीत हस्तक्षेप करू नये असे मत व्यक्त केले होते. लो. टिळक व गोपाळ गणेश आगरकर यांच्या संमतीवय, बालविवाह, स्त्री शिक्षण व तत्सम स्त्रीविषयक भूमिकांचा तौलनिक अभ्यास होण्याची आवश्यकता आहे. म्हणून संशोधनासाठी हा विषय निवडला आहे.

आगरकर व टिळकांच्या स्त्री प्रश्न विषयक भूमिकेची तुलना करताना ग्रंथालयात उपलब्ध असलेले त्यांच्या विषयीचे जुने साहित्य, लिखाण तसेच अप्रकाशित संदर्भसाहित्य "केसरी" व "सुधारक" या वृत्तपत्राचे जुने अंक यांचा वापर करण्यात आला आहे.

ब) गोपाळ गणेश आगरकर व लो. टिळक यांच्या स्त्रीप्रश्न विषयक भूमिकेची तुलना या विषयी अभ्यास करण्यापूर्वी तत्कालिन सामाजिक परिस्थिती आणि आगरकर व टिळक यांच्यावर झालेला त्याचा परिणाम याचा अभ्यास करणे आवश्यक आहे.

मराठेशाहीचा अंत व ब्रिटिश राजवटीचे आगमन ह्या दृष्टीने १८१८ ते १८८० ह्या कालखंडाचा इतिहास म्हणजे ब्रिटिश राजवटीचा

येथील समाजावर झालेला आघात व येथील समाजधुरीणांनी त्या राजवटीला दिलेला प्रतिसाद होय. त्या दृष्टीने नवीन परकीय राज्याच्या आगमनाने तत्कालिन लोकांच्या प्रतिक्रिया समजून घेणे अत्यंत महत्त्वाचे आहे.

पारतंत्र्यात पडलेल्या भारतीय जनतेचे डोळे नव्या राजवटीने दिपून गेले होते. उच्च वर्ग त्याच्या हातातील सत्ता गेल्यामुळे निष्प्रभ झाला होता. नवोदित सुशिक्षित वर्ग नव्या शिक्षणाचे फायदे पदरी पाहून घेण्यात मग्न होऊ लागला होता आणि सामान्य जनता तर भांबावून गेली होती. पेशवाईच्या शेवटच्या काळातील घटनांनी आमचा सर्वच बाबतीत अधःपात झालेला होता. धार्मिक-सांस्कृतिक क्षेत्रातील अनाचार, राजकीय बाबतीतली अराजक व स्वत्वाच्या जाणिवेचा संपूर्ण अभाव, सामाजिक बाबतीतली स्टीग्रस्तता इत्यादीमुळे आपला समाज अधोगतीला चालला होता. अशावेळी इंग्रजांनी आणलेल्या नव्या शिक्षीने, राज्यव्यवस्थेतील सुव्यवस्थेमुळे, शांतीमुळे लोकांचे डोळे दिपून गेले होते. तसेच राज्यांची सुव्यवस्था ठेकण्यासाठी इंग्लंडमधून अधिकारी आणणे सरकारला अशक्य होते. त्यासाठी ब्रिटिश सरकारने स्वार्थी हेतूने आधुनिक पध्दतीचे शिक्षण भारतीयाना घ्यावे ठरविले. नव्या शिक्षणाने ऐतद्देशीय लोक लवकरच तयार होऊन आपले राज्य करण्यास समर्थ होतील अशी मुंबईचा गव्हर्नर एल्फ्रीस्टनची खात्री होती. १८२३ मध्ये त्याने कंपनी सरकारला एक सात क्लमी शिक्षण योजना सादर केली. या योजनेत पाश्चिमात्य भौतिक शास्त्राच्या शिक्षणाचा प्रसार देशी भाषांतून करावा यासाठी उपयुक्त पाठ्यपुस्तके तयार करवून घ्यावीत, इंग्रजी भाषेचा प्रसार करावा या गोष्टींना प्राधान्य दिले होते. एल्फ्रीस्टनच्या प्रोत्साहनाने देशी भाषांच्या विकासाला फार मोठी मदत झाली. डॉ. कॅरे याने पं. वैजनाथशास्त्री यांच्या साहाय्याने मराठी भाषेचे व्याकरण तयार केले. मोल्सवर्थ आणि कॅडी यांनी मराठी भाषेचा कोश तयार केला. या काळातील ही फारच

मोठी कामगिरी होती. धर्मप्रसाराच्या, धर्मोपदेशाच्या हेतूने जरी मिशनरी मंडळी हे कार्य करित होती. तरी भाषेची प्रगती झाली हे मान्य केले पाहिजे. ^१

१८२० ते १८४० या कालखंडात जाव्हिस, मोल्सवर्थ, कॅडीब्रू, केनेडी, रामचंद्रशास्त्री जान्हवेकर, जगन्नाथशास्त्री क्रमवंत, बापू छत्रे, हरी केशवजी, बाळशास्त्री जांभेकर, गंगाधरशास्त्री फडके, दादोबा पांडुरंग आदी मंडळींनी सर्व प्रकारचे शालोपयोगी साहित्य निर्माण करून एका परीने महाराष्ट्रातील शिक्षणपध्दतीचा पाया घासला. यांच्यातील बापू छत्रे, हरी केशवजी, बाळशास्त्री जांभेकर आणि दादोबा पांडुरंग या चार विचारवंतांनी आपल्या देशाच्या उधारासाठी विशेष प्रयत्न केलेले दिसून येतात. १८२५ मध्ये मुंबईत इंजिनिअर इन्स्टिट्यूट काढून तंत्रज्ञान निर्माण करण्याचे ठरविले. गणित, विज्ञानवर ग्रंथही निर्माण होऊ लागले होते. या सर्व गोष्टींचा या नव्या सुशिक्षित मंडळीवर परिणाम होऊन त्यांना नवी दृष्टी लाभली. इंग्रजी शिक्षणाने, इंग्रजी विद्येने, इंग्रजी संस्कृतीने भारतीय जनमानसांमधून आमूलाग्र परिवर्तन झाले ते नुसते राजकीय, शैक्षणिक नव्हते तर सामाजिक, धार्मिक वाह. मयीन, वैचारिक ह्या सर्व दृष्टिने होते. इंग्रजी विद्येच्या अध्ययनामुळे आपल्या सुशिक्षित वर्गात स्वपरिक्षणात्मक परिक्षणाची लाट उसळली. त्यांच्या तुलनेने आपला धर्म, संस्कृती विद्या, परंपरागत रूढी, चालीरोती, वाह. मय ह्या सवार्थी परीक्षा होऊ लागले व आपल्यातील न्यूनता दिसून त्यात परिवर्तन झाले पाहिजे ह्यासाठी तत्कालीन विचारवंतांची धडपड सुरु झाली. प्रत्येकानेच आपआपल्या परीने ह्या वैचारीक नकाशागणाला, प्रबोधनाला, उद्बोधनास पुनरुज्जीवनाला हातभार लावलेला आहे. ^२

पाश्चात्य संस्कृतीच्या आव्हानाला भारतीयांकडून मिळालेले प्रत्युत्तर हे अनेकप्रकारचे होते. कारण हे आव्हान इतके सर्वव्यापी होते की, भारतीय

जीवनाच्या सर्व पैलूंना त्याचे स्पर्श केला होता. म्हणून ह्यांची प्रतिक्रिया देखील अनेकविध होती. ख्रिस्ती मिशन-यांच्या स्वधर्म प्रसाराच्या चळवळी या काळात जोराने सुरु होत्या. इंग्रजी शाळा स्थापणे, दवाखाने चालविणे, लोकांना कपडे, पुस्तके देणे अशा विविध सुविधा पुरवून त्यांना आपल्याकडे ओढण्याचा त्यांनी प्रयत्न चालविला. त्याचा परिणाम होऊन अनेकांनी ख्रिस्ती धर्म स्वीकारला. हजारो दलित माणसे बाटविली गेली. ख्रिस्ती मिशन-यांच्या हल्ल्याचा परिणाम दोन प्रकारे झाला. आपल्या हिंदू-धर्मातील चालीरीती, रूढ आचार किती दोषपूर्ण आहे याची जाणीव समाजाला होऊन त्यात सुधारणा करू इच्छितारा सुधारक वर्ग निर्माण झाला हा एक परिणाम आणि धर्माभिमान जागृत करून व्याख्याने, लेख इत्यादीद्वारे त्यांना विरोध करणारा धर्माभिमानाची पंथ उदयास आला. हा दुसरा परिणाम या दोन्ही विचारांची सुस्वात याच काळात झाली. सुधारणापंथी लोकांनी नव्या युगात आपल्या धार्मिक कल्पना निश्चित दिशेने सुधारल्या पाहिजेत या जाणिवेने दादोबा पांडुरंग यांनी परमहंस सभा सुरु केली. मूर्तीपूजा व जातीभेद यावर त्यांचा कटाक्ष होता. त्यानंतर पुढे धर्मसुधारकांनी प्रार्थना समाज (१८६७ मध्ये) मुंबईत स्थापन केला. बंगालमधील राजाराममोहन रॉय यांच्या ब्राम्होसमाजाप्रमाणेच ह्या समाजाचे स्वल्प होते. पुढे १८७५ मध्ये आर्यसमाजाची स्थापना स्वामी दयानंद ह्यांनी केली. "थिऑसॉफीकल सोसायटी", "सत्यशोधक समाज" ह्या सर्व संस्था हिंदूधर्मात सुधारणा करणा-यांनी काढल्या. ह्याउलट विष्णुबुवा ब्रम्हचारी यांनी वैदिक धर्माचे रहस्य समजावून सांगण्याचे कार्य सुरु केले. खुल्या सभा भरवून व्याख्याने व वादविवाद याद्वारे समाजप्रबोधन करण्याचा प्रयत्न झाला.^३

अशा रीतीने नवजाणाच्या जोरावर हिंदूधर्मातील तत्वांची कसून तपासणी होत होती. एकीकडे हिंदू समाजातील जन्मसिद्ध श्रेष्ठत्वावर

हक्क सांगणा-या ब्राम्हणकारांवर या नक्कानाने हत्ता चढविला. तर दुसरीकडे शिक्षणाच्या बुरह्यातून धर्मांतराच्या कारवाया करणा-या पाश्चात्य ख्रिस्ती मिशन-यांचे कारस्थान हाणून पाडले.

सामाजिक बाबतीत स्त्रीशिक्षण, बालविवाहनिषेध, विधवा पुनर्विवाह इत्यादी सुधारणांचे विचार प्रकट होण्यास या काळात रीतसर सुरुवात झाली होती. मुंबई व पुणे येथे मुलींसाठी शाळा स्थापन करण्यात आल्या होत्या. या काळात जी विचारजागृती झाली ती केवळ धार्मिक, सामाजिक बाबतीपुरती मर्यादित नव्हती. आर्थिक व राजकीय बाबतीतही तिचा रोख होता. कारण इंग्रजी राज्याची मगरमिठी दिवसेंदिवस अधिकाधिक दृढ बनत चालली होती. हयाच वेळी इंग्लंडमध्ये औद्योगिक क्रांती झाली होती. यांत्रिक सुधारणा अमलात येऊन कापड, लोखंडी सामान इत्यादी पक्का माल भारताच्या व्यापार पेटेतून येऊ लागला व त्यासाठी लागणारा कच्चा माल भारताबाहेर जाऊ लागला. त्यामुळे भारतातील उद्योगधंदे, गृहउद्योग नष्ट होऊ लागले व म्हणूनच लोकांचा भार शोतीवर पडला. परंतु शोतीमध्ये अनिश्चितता असल्यामुळे शेतकरी वर्ग कर्जबाजारी झाला व सामान्य लोक पण हवालदिल झाले. हया सर्वाविरुद्ध आवाज उठविण्याचे काम बाळशास्त्री जांभेकर, भाऊ महाजन यांनी केले. महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक इतिहासात बाळशास्त्री जांभेकरांनी "दर्पण" व "दिग्दर्शन" या नियतकालिकाची सुरुवात केली. तर १८४१ मध्ये "प्रभाकर" पत्र भाऊ महाजनांनी सुरु केले. १८७४ साली विष्णु कृष्ण चिपळूणकरांनी "निबंधमाला" सुरु केली. त्यातील विचारांच्या तेजस्वीपणाने एक नवीन युग निर्माण झाले. पार-तंत्र्याची चीड व स्वभाषा, स्वसंस्कृती, स्वराष्ट्राबद्दल अभिमान निर्माण करण्याचे कार्य त्यांच्या "निबंधमाले"ने केले. विष्णुशास्त्री यांनी आपल्या लेखणीने तरुणांची मने क्षुब्ध करून पारतंत्र्याबद्दल त्यांच्या मनात द्वेष निर्माण केला. हे करीत असताना समाजमनातील स्वधर्म, स्वसंस्कृती यांविषयीच्या

भावनांना त्यांनी आवाहन केले. इंग्रजी भाषा, साहित्य, इतिहास यांचे सामर्थ्य त्यांनी ओळखले असूनही आधुनिक राष्ट्रवादाचा स्वीकार न करता सांस्कृतिनिष्ठ राष्ट्रवादाच्या आश्रयानिय जहाल राष्ट्रवादाच्या बीजारोपणाचे कार्य केले. लोकशिक्षणाचा प्रसार केल्याशिवाय सामाजिक राष्ट्रीय जागृती निर्माण होणार नाही असे चिपळूणकर, आगरकर व टिळक ह्यांना वाटत होते व तेच त्या तिघांनीही आपल्या जिवीताचे ध्येय ठरविले व ह्यासाठी तिघांनी एकत्र येऊन १८८० साली "न्यू इंग्लिश स्कूल"ची स्थापना केली व लोकशिक्षणाच्या प्रचारासाठीच "केसरी" व "मराठा" ही वृत्तपत्रे सुरु केली व नंतर आगरकरांनी "सुधारक" सुरु केले. या वृत्तपत्रांनी प्रजेला स्वतःच्या हक्कांची जाणीव करून दिली, स्वातंत्र्यवादाचे धडे दिले. राज्यकर्त्यांच्या मर्यादा व त्यांचे पक्षापाती धोरण उघडे केले. राज्यकर्त्यांकडून होणा-या अन्यायाच्या विरुद्ध सनदशीर पध्दतीने क्वशी चळवळ करता येईल याचे मार्गदर्शन केले. "स्व"ची जाणीव करून दिली. मिशन-यांचे हल्ले परतवून लावण्यास सहाय्य केले. आपल्या उज्ज्वल प्राचीन संस्कृतीची ओळख करून दिली, स्वदेशी व्यापाराला उत्तेजन दिले. परकीय राजवटीपासून होणा-या अर्थ शोषणाची कल्पना आणून दिली, सुधारणांची महती पटवून दिली. याच काळात लोकहितवादी म. फुले यांनी आपल्या मुलभूत विचारांनी सामाजिक व राजकीय जागृती समाजात निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला. ४

तत्कालिन सुधारकांना आधुनिक विचारसरणीने जरी सामाजिक व धार्मिक क्षेत्रांत सुधारणा व्हावी असे मनापासून वाटत होते तरी त्या प्रत्यक्षा आचरणात आणण्यास जे मानसिक धैर्य, धाडस लागते ते त्यांच्यात असून प्राप्त झाले नव्हते. कारण त्यामुळे सामाजिक ग्रामण्य, बहिष्कार इत्यादी कठोर कारवायांना त्यांना तोंड द्यावे लागत असे. त्यामुळे पुढेकळा

त्यांच्या विचारात व आचारात तफाक्त पडत असे. तसेच त्यांना राजकीय क्षेत्रांत पण सरकारविरोधी चळवळी व सरकारी कारवायांविषय लोकांत जागृत करताना संघर्ष पाळावा लागत असे. सुधारकांची होत असलेली गळचेपी बघून आगरकर-टिळकांनी रावसाहेब, रावबहादूर इत्यादी पदव्या व सरकारी नोक-यांमध्ये न पडता निस्वार्थीपणे किमान वेतन स्वीकारून लोकशिक्षणाचे, लोकजागृतीचे कठोर व्रत स्वीकारले. त्यामुळे लोकांचे लक्षा त्यांच्या कामगिरी-कडे लगेच आकृष्ट झाले. ५

असामान्य स्वार्थत्याग, दीर्घकालीन उद्योगाची चिकाटी, संघटीत लोकमताची शक्ती जागृत करण्यास आवश्यक असणारी मुत्सद्देगिरी आणि दुर्बल, मेकड, स्वार्थी बनलेल्या लोकसमाजात स्वार्थत्याग, धैर्य आणि आत्म-किर्यास जागृत करण्यास आवश्यक असणारे धाडस, दृढनिश्चय व स्वार्थत्याग या गुणांनी युक्त असे व्यक्तीमत्त्व व चरित्र १८८० च्या सुमारास चिपळूणकर, आगरकर व टिळक यांच्या स्मरणे महाराष्ट्राला लाभले. लोकशिक्षणाशिवाय समाजाची उन्नती होणार नाही असे विचार ह्याचवेळी टिळक-आगरकरांच्या मनात येते होते. त्याच दरम्यान चिपळूणकरांनी सरकारी नोकरी सोडून नवीन शाळा काढण्याचे ठरविले व लोकांच्या मनात स्वदेश, स्वधर्म, स्वभाषा व राष्ट्रभिमान निर्माण करणारी, शिक्षण देणारी एक संस्था काढण्याचे ठरविले. राष्ट्रसेवेच्या या विचार ऐक्यामुळे चिपळूणकरांना आगरकर व टिळक येऊ मिळाले. विचारविमर्श झाल्यावर देशसेवेचे विविध मार्ग त्यांनी स्वीकारले. राजकीय विचारांच्या संबंधी या दोघांचेही संपूर्ण ऐक्य होते. राजकीय स्वातंत्र्य प्राप्तीशिवाय आपल्या देशाचा उद्धार नाही हा विचार आगरकर-टिळक या दोघांनाही मान्य होता. ६

आधुनिक भारताची पडण लक्षात घेतली तर राजकीय नेत्यांनी जनमानसांवर मोठे प्रभुत्व गाजविले आहे असे आढळून येते. जनतेची स्वातंत्र्याची

आकांक्षा व राजकीय नेत्यांची प्रतिकाराची शिकवण यात संवाद असल्यामुळे असे होणे स्वाभाविकच होते. त्याच्या उलट स्थितीप्रिय हिंदू समाजाला गतिमान करू इच्छिणा-या समाज क्रांतीकारकांचे विचार समाजाला अप्रिय वाटले व या विचारांचा परिणाम समाजावर ताबडतोब पडलेला दिसून आला नाही. परंतु हे विचारांचे आघात इतके तीव्र होते की, समाजातील विविध थरांना त्यांच्यामुळे जागृती आली व या जागृती-तूनच समाजपरिवर्तनाची क्रिया सुरु झाली. आज या समाज क्रांतीकारकांचे अणु समाज मान्य करीत आहे, कारण कालप्रवाहांत त्यांची शिकवण वाहून न जाता समाज जीवनांवर तिने खोल संस्कार केलेले आहेत. ७

कोणतीही व्यक्ती जन्मतःच परिपूर्ण नसते. तिच्या ठिकाणी असलेल्या कर्तृत्वाला काळ आणि परिस्थिती यामुळे गती मिळते. विशिष्ट वातावरणांतून तिच्या कर्तृत्वाला, सामर्थ्याला, बुद्धीला चालना मिळत असते व यातूनच त्या व्यक्तीची जीवननिष्ठा तयार होत असते. विशिष्ट कर्तृत्व म्हणजे त्या परिस्थितीत त्या काळाचा विशिष्ट ठसा होय. एखाद्या व्यक्तीच्या कर्तृत्वाचे मूल्यमापन करताना त्या वेळच्या काळाचा विचार सोडून चासत नाही. पण असेही म्हणता येणार नाही की, व्यक्ती ही फक्त परिस्थितीचे, काळाचे बाहुले होय. सामान्य माणूस फार तर काळाच्या हातातले बाहुले होऊन जन्मतो, जगतो व त्याचा शेवट होतो. परंतु थोर नेते, विचारवंत, क्रांतीकारक, धर्मसंस्थापक, समाजसुधारक ह्यासारख्या बुद्धीने सामर्थ्यवान व्यक्ती काळाच्या प्रवाहाबरोबर वाहत असल्या तरी तिच्यावर मात करण्याचा, तिला वळण देण्याचा व उलट दिशेने पोहण्याचा प्रयत्न करीत असतात. काही अंशी परिस्थितीतून त्यांचे कर्तृत्व उभारलेले असले तरी आपल्या सामर्थ्याने, आपल्या विचाराने, आपल्या कर्तृत्वाने, आपल्या बुद्धीने तिला नवे रूप, नवा आकार देण्याचा प्रयत्न करीत असतात. काळ परिस्थिती,

समाज व व्यक्ती हयांचा अशा रीतीने अण्योन्य संबंध आहे. हया संबंधातूनच कोणत्याही व्यक्तीच्या कर्तृत्वाचे मूल्यमापन झाले पाहिजे.⁶

गो.ग. आगरकरांच्या व्यक्तीमत्त्वाची आणि कार्याची चिकित्सा या विचारसरणीच्या पार्श्वभूमिवर करावयाची आहे. के. गोपाळ गणेश आगरकर या थोर समाजक्रांतीकारकाचे महत्त्व आजही पूर्वीइतकेच कायम आहे. याचे कारण आगरकरांची विचारदृष्टी व पध्दती हेच होय. आगरकरांचे जीवन अद्भूत नसलेतरी अनेक संघर्षांनी भरलेले होते. त्यांचे विचार हे केवळ बौद्धिक चिंतनातून स्फुरलेले नव्हते. परिस्थितीचे आघात सहन करीत असताना समाजस्थितीचे झालेले ज्ञान, इतिहास, समाजशास्त्र, तत्त्वज्ञान आदि विषयाचा व्यासंग, ध्येयवादी मनाची आदर्शाबद्धदलची ओढ आणि प्रत्येक अन्यायाविरुद्ध झगडण्याची झुंजार वृत्ती या सर्वांमधून आगरकरांची जीवननिष्ठा घडत गेली व या निष्ठेचीच अभिव्यक्ती त्यांच्या विचारातून झाली. पारतंत्र्यकालात जन्माला आलेल्या अनेकविध क्षेत्रांत आपल्या कर्तृत्वाचा स्पष्ट ठसा उमटविलेल्या आगरकरांवर त्यांच्या काळाने काही भरीव संस्कार केले. इंग्रजी राजवट म्हणजे नवीन विचारांचे गुण, राज्यशासन, दळणवळण, न्यायदान, व्यापार-उद्योग, साहित्य आणि कला इत्यादी क्षेत्रांत या राजवटीमुळे नवे वारे वाहू लागले. नवीन सुधारणा, नवीन बदल होऊ लागला. जुन्या रूढी व परंपराना धक्के बसू लागले. त्याचा परिणाम तत्कालीन विचारवंतांच्या मनावर हळूहळू निश्चितपणे खोलवर होत होता, त्यातूनच त्यांना स्फूर्ती, प्रेरणा मिळत होती. इंग्रजी विद्येने महाराष्ट्रातील नव्हे तर सा-या भारतातलेच वातावरण बदलून टाकले होते. जुनी परंपरागत मूल्ये व नवीन विचार यांच्या संघर्षाचा, संक्रमणाचा हा काळ होता. हया काळाचे खोलवर परिणाम तत्कालीन तत्त्वांच्या मनावर, इंग्रजी विद्येने पोसलेल्या बुद्धीवर होत होते. हया काळात

महाराष्ट्रात ज्या धार्मिक, राजकीय, शैक्षणिक, सामाजिक चळवळी होत होत्या त्यातूनच आगरकरांच्या व्यक्तीमत्त्वाची घडण होत होती. त्यांचे विचार परिपक्व होत होते. त्यातूनच त्यांना प्रेरणा मिळत होती आणि आपल्या कल्पनेला अनुसृत समाजाची रचना करण्याचा ते प्रयत्न करीत होते. ९

आगरकरांना एकूण एकोणचाळीस वर्षेच आयुष्य लाभले. इतक्या अल्प काळात त्यांनी आपल्या प्रभावी विचारांनी महाराष्ट्राला वळण लावण्याचा प्रयत्न केला. गोपाळ गणेश आगरकर यांचा जन्म १८५६ च्या जुलै महिन्यांत सातारा जिल्ह्यांत क-हाडजवळ टेंभू या गावी झाला. गणेशपंत व सरस्वतीबाई हया पतीपत्नीचे गोपाळराव हे कनिष्ठ अपत्य. गोपाळरावांचे मामा दत्तोपंत भागवत हे वयाने त्यांच्या इतकेच होते. त्यामुळे लहानपणापासूनच मामा-भाच्यात अतुट स्नेहभाव होता. टेंभूला शाळा नव्हती त्यामुळे गोपाळरावांचे प्राथमिक शिक्षण आजोळी म्हणजे क-हाडला झाले. कृष्णा नदीत भरपूर पोहावे, समवयस्क मुलांत खेळावे आणि मिळेल ते वाचावे असा या वेळाचा त्यांचा जीवनक्रम होता. क-हाडच्या शाळेचे हेडमास्तर रा. नारायण मनोहर रोंधे मोठे हुशार आणि मेहनती गृहस्थ होते. हसतखेळत, गमतीजमतीने मुलांना अभ्यासाशी कसे एकत्र करावे ही विद्या त्यांना चांगली साधलेली होती. त्यावेळी क-हाडला फक्त प्राथमिक शाळा होती. पुढील शिक्षण कोठे घ्यावयाचे हा प्रश्न आगरकरांच्यापुढे उभा राहिला. नासुबीने त्यांनी मामलेदार कचेरीत कारकुनाची नोकरी पत्करली. परंतु शिक्षणाची दुर्दम्य इच्छा त्यांना स्वस्थ बसू देईना. ती नोकरी सोडून ते आपल्या रत्नागिरीतील नातलग्यांकडे पुढील शिक्षणासाठी गेले. क-हाड ते रत्नागिरी हया प्रवासासाठी लागणारी साधने त्यांच्याकडे नसल्यामुळे त्यांनी हा सडतर प्रवास पायीच

केला. पण तेथेही मनासारखी शिक्षणाची सोय होऊ शकली नाही. ते वार लावून व माधुकरा मागून शिकू लागले. परंतु अनेक अडचणीमुळे शिक्षण बंद करावे लागले व ते क-हाडला परत आले. स्वाक्लंबनाबरोबरच जीवनातील खडतरपणाचा अनुभव इतक्या लहान वयातच त्यांना आला. सामाजिक अन्यायाचे, अरुपवस्थेचे चित्रण करण्यात पुढे त्यांच्या लेखणीत जो सढेतोडपणा व बिनचूकपणा आला याचे कारण बालवयापासूनच त्यांना मिळालेला कटू अनुभव व पाहावयास मिळालेल्या गोष्टी हेच होय. क-हाडमध्ये आल्यानंतर त्यांनी कंपनीदरची नोकरी केली. परंतु शिक्षणासाठी लढाऊणारे त्यांचे मन ह्यांत रमू शकले नाही. ह्याच वेळी आगरकरांचे थोरले मामा सदाशिवराव हे अकोल्यास स्थायिक झाले होते. त्यांनी आपले धाकटे बंधू दत्तोपंत ह्यांनाही अकोल्यास नेले. मामीबरोबर आगरकरांना अकोल्यास जाण्याची संधी प्राप्त झाली. तेथे त्यांच्या शिक्षणाची सोय झाली व मॅट्रिकपर्यंतचे त्यांचे शिक्षण सुरळीत पार पडले. सन १८७२ ते १८७५ ही तीन वर्षे मामांच्या घरी राहून आगरकरांनी अकोल्यात अभ्यास केला. यावेळी सुदैवाने श्री. विष्णु मोरेश्वर महाजनी या विद्वान व जातीवंत शिक्षकाच्या हाताखाली शिक्षणाची त्याला सुसंधी मिळाली. महाजनी हे गाढे विद्वान व मराठीतील एक मान्यवर लेखक होते. महाजनींच्या हाताखाली शिक्षकांना आगरकरांची बुद्धीमत्ता विकसित झाली. व्याख्यांना लढा लावून सद्भावनांचे बीजारोपण करण्याचे कौशल्य महाजनींच्या अंगी होते. आगरकरांवर त्यांचे लक्ष होते. महाजनींच्या प्रेमळ छात्राखाली आगरकरांचा मॅट्रिकपर्यंत उत्तम अभ्यास झाला. १८७५ साली आगरकर मॅट्रिक पास झाले आणि कॉलेजमध्ये प्रवेश होण्यासाठी त्यांनी प्रयत्न सुरू केले. परंतु प्रतिकूल आर्थिक परिस्थितीमुळे प्रवेश घेणे शक्य होईना. अखेर आगरकरांच्या इच्छा-शक्तीने परिस्थितीवर मात केली. तेथील शिक्षकांनीच पुढील शिक्षणासाठी त्यांना साठ रुपये गोळा करून दिले. या साठ रुपयांवरच आगरकर

पुण्याला आले व त्यांनी डेक्कन कॉलेजमध्ये प्रवेश घेतला. कॉलेजमध्ये शिक्षण घेत असताना आगरकरांना दारिद्र्याशी सतत झगडावे लागले. "व-हाडसमाचार"मध्ये काही दिवस लेख लिहून त्यांनी दरमहा पाच रूपये मिळविले. विद्यार्थी दशेत त्यांना ज्युनिअर स्कॉलरशीपही मिळाली. तसेच डेक्कन कॉलेज गॅदरिंगमध्ये निबंध स्पर्धा होती त्यातील निबंधात बक्षीस मिळवून काही पैश्यांची जमवाजमव केली. अशा तऱ्हेच्या अनेक खटपटी करून आपले कठीण दिवस आगरकर टक्कल होते. पण त्यांनी शिक्षण प्राप्त करण्याविषयीची चिकाटी सोडली नाही. विद्वान प्राध्यापकांची भाषणे ऐकणे व थोर ग्रंथकारांच्या ग्रंथांचे परिशीलन करणे यामध्ये त्यांच्या मनाला अपूर्व आनंद मिळत होता. किोदी स्पष्टवक्ते व वादविवादांत आग्रही अशी आगरकरांची ख्याती होती. मिल व स्पेन्सर यांचे तत्त्वज्ञान विषयक विचार त्यांनी आत्मसात केले. स्पेन्सरचे "सोशॉलॉजी" आणि "एथिक्स" व मिलचे "ऑन लिबर्टी" आणि "सब्जेक्शन ऑफ वुमन" या ग्रंथांचा त्यांच्या मनावर मोठा परिणाम झाला. डिवन हा आगरकरांचा आवडता इतिहासकार होता. फ्रेंच राज्यक्रांतीसंबंधी त्यांना मोठे आकर्षण होते. त्यामुळे त्यांनी रूसो, व्हॉल्टेअर, सिसरो इ. लेखकांचे ग्रंथ वाचून काढले. मोर्लेच्या लिखाणाचाही त्यांनी अभ्यास केला. १०

ह्याच दरम्यान त्यांचा विवाह कु. अंबुताई फडके यांच्याशी झाला. विवाहानंतर ते दोनच महिन्यांनी बी.ए. झाले. बी.ए. झाल्यानंतर आतापर्यंत सहन केलेल्या कष्टांनी त्यांची प्रकृती अत्यंत खालाकली होती. त्यांना दम्याची व्यथा जडली. एम्.ए.साठी इतिहास व तत्त्वज्ञान हे विषय आगरकरांनी घेतले होते. बी.ए. झाल्यावर आगरकरांना डेक्कन कॉलेजमध्ये फेलोशिप मिळाली. त्याचवेळी त्यांनी आपल्या ज्ञानाच्या कक्षाही रुंदावल्या होत्या. त्यांचे अनुभवविश्व समृद्ध होत गेले होते. जीवनाचा गंभीरपणे विचार

करायला त्यांनी सुस्त्रात केली होती. पारतंत्र्यात खितपत असलेल्या पडलेल्या मायभूमीच्या सेवेत आपण सामावून जावे अशी भावना तीव्रतेने निर्माण झाली. लोकमान्य टिळकांची त्यांची ओळख झाली ती अशा-केळीच की जेव्हा टिळक याच विचाराने भारावलेले होते. त्या काळात विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांनी निबंधमालेतून सुरु केलेले जागृतीचे काम, न्यायमूर्ती रानड्यांनी सुरु केलेली आंदोलने या गोष्टींचा त्यांच्यावर मोठा प्रभाव पडला. परंतु टिळक-आगरकरांचा ध्येयवाद केवळ भावविवक्षा-तेतून निर्माण झाला नसल्यामुळे बुध्दीला पटल्याशिवाय ते कोणतेच पाऊल टाकणार नव्हते. आगरकरांना आपला समाज सुधारल्याशिवाय राजकीय चळवळ करतां येणार नाही असे वाटत होते. या उलट राजकीय हक्क मिळाल्याशिवाय समाज सुधारणा येणार नाही असे टिळकांचे मत होते. शेवटी कोणतीही चळवळ सुरु करायची असेल तर प्रथम समाज सुरिक्षित झाला पाहिजे, लोकशिक्षण झाले पाहिजे ही नेमकी भूमिका घेऊन त्यांनी दोघांनीही शिक्षण क्षेत्रात काम करण्याचे ठरविले आणि एका अर्धी आपल्या पुढच्या जीवनाची दिशा पक्की केली. स्वतःजवळ मोठया पगाराची संधी उपलब्ध असतानाही देशसेवेचा खडतर मार्ग त्यांनी स्वीकारला. आपल्या जीवनाची भूमिका निश्चित ठरल्यानंतर आगरकरांनी पत्राने आपल्या आईला लिहिले, "आपल्या मुलाच्या मोठाल्या परिक्षा होत आहेत. आता त्याला मोठया पगाराची चाकरी लागेल व आपले पांग फिटतील असे मोठाले मनोरथ तु करित असशील. पण मी तुला आताच सांगून टाकतो की, विशेष संपत्तीची, विशेष सुखाची हाव न धरता मी फक्त पोटापुरत्या पेशावर संतोष मानून सर्व वेळ परहितार्थ खर्च करणार आहे." ११ यावस्तु आगरकरांना आपल्या ज्ञानाचा उपयोग समाजहितासाठी, लोकांच्या सेवेसाठी करण्याची तळमळ होती असे दिसून येते. लोकमान्य टिळकांच्या जीवनकार्याचे वर्णन करणा-या त्यांच्या एका प्रतिपक्षिपाने त्यांना उद्देशून

Father of Indian Unrest (भारतातील असंतोषाचे आद्यप्रवर्तक)

हे शब्द वापरले आहेत. हे शब्द आरी यथार्थही आहेत. पण या शब्दाचा स्वीकार करतांना एक मुद्दा अख्य लक्षात ठेवला पाहिजे, नव्या धर्तीच्या व नव्या पध्दतीच्या स्वातंत्र्याने आपला हा मायदेश संपन्न व्हावा ही महत्वाकांक्षा देशभर पसरविणा-या टिळकांनी तत्कालिन राजकीय परिस्थिती विस्मद लोकांची मते प्रक्षुब्ध केली. बाळ गंगाधर टिळक यांचा जन्म रत्नागिरी शहरात इ.स. १८५६ साली २२ जुलै रोजी (शके १७७८ आषाढ वद्य ६) झाला. टिळकांचे घराणे दापोली तालुक्यातील विस्मगावचे. त्यांच्या घराण्याला खोतीचे अधिकार होते. (खोती म्हणजे एक प्रकारची जमिनदारी) टिळकांचे पणजोबा केशव टे पेशवाईअखेरच्या काळी स्वराज्यात्ती मामलत गाजवून ईश्राचे राज्य सुरु होताच नोकरी सोडून घरी बसले. केशवरांची दोन लग्ने झाली होती. पहिल्या बायकोचा पहिला मुलगा रामचंद्र हे टिळकांचे आजोबा वडिलांच्या दोन लग्नांमुळे रामचंद्राची अतिशय आबाळ झाली व शिक्षाणही पसरसे पडले नाही. त्यात लहानपणीच लग्नाची बेडी पायात अडकल्याने त्यांना नोकरीत शिरावे लागले. दरम्यान त्यांनी १९२० मध्ये पैमाष्टी (मोजणी) खात्याचे काम मिळाले व त्याचवर्षी टिळकांचे वडील गंगाधर यांचा जन्म झाला. रामचंद्रपंताना नोकरीपायी सतत फिरावे लागत असे. त्यामुळे मुलांच्या संगोपनाकडे जरी त्यांना लक्षा पुरविणे शक्य नव्हते, तरी घरात मुलांचे आजोबा होते. त्यांनी त्यांना धुळाकार, मुळाकार, उजळणी, तोंडचे हिशोब, तिथी, वार, नक्षात्रे, महिने हे त्या काळातील प्राथमिक शिक्षाण दिले. या सुमारास दाभोळला मराठी शाळा सुरु झाली. तेव्हा गंगाधर पंतास या शाळेत घालण्याकरिता दाभोळला ठेवण्यात आले. दाभोळच्या शाळेतील अभ्यास संपल्यानंतर देशावर एखाद्या शाळेत जाऊ पुढील अभ्यास करावा अशी गंगाधरपंतानी उमेद धरली. परंतु वडिल किंवा आजोबा यांच्याकडून पेशाच्या दृष्टीने विशेष मुदत होण्यासारखी नसल्यामुळे ते स्वतःच्या हिंमतीवर पुण्यास आले. त्यावेळी पुण्यास प्रसिध्द असलेल्या

केशवराव भवाळकरांच्या शाळेत त्यांनी इंग्रजी अभ्यासास सुरुवात केली. पुण्यात येऊन त्यांनी शिक्षणाला प्रारंभ केला. तोच त्यांच्या आईचा नाशिकच्या वाटेवार महामारीने देहांत झाला. त्यावेळी रामचंद्रपंतास गंगाधर व गोविंद हे दोन मुलगे व दारका नावाची एक मुलगी अशी तीन अपत्ये होती. परंतु बायकोच्या मृत्यूनंतर मुलांची नदर व्यवस्था न करता उलट स्वतःच वैतागून चित्रकूटच्या पेशव्यांकडे निघून गेले. अशा रीतीने अल्पवयांतच गंगाधरपंतावर कुटुंबाचा भार पडल्यामुळे त्यांना नाईलाबाबाने इंग्रजी शिक्षण सोडून देऊन शाळा सात्त्यांत शिक्षकाची नोकरी धरावी लागली, व ते प्राथमिक शाळेत शिक्षकाचे काम करण्यास पुण्याहून कोकणांत परत गेले. यानंतर त्यांचे लग्न झाले. त्यांच्या बायकोचे नाव पार्वतीबाई असे होते. लग्न झाल्यानंतर गंगाधरपंताना १८४६ मध्ये अपत्य सुळ लाभले, पुढे त्यांना आणखी दोन मुली झाल्या. त्यानंतर १८५६ साली मुलगा झाला. तेच बळवंतराव टिळक होत. १२

टिळकांचे नाव बळवंत असे लोक व्यवहारात चालू झाले तरी त्यांचे मुळे नाव "केशव" असे होते. लहानपणी बाळ टिळकांच्या हालचालीत दोन गोष्टी प्रामुख्याने दिसतात. एक हट्टीपणा व दुसरा दुबळ्या प्रकृतीला शोभणारा धरगुती खोडकरपणा. संस्कृतचे अध्ययन वडिलांजित व मुलाची चांगली स्मरणशक्ती, यामुळे टिळकांना अगदी लहानपणापासूनच संस्कृत श्लोक वगैरे शिकविण्यांत येऊ लागले. १८६१ सालच्या दस-याच्या मुहूर्तावर टिळकांना शाळेत घालण्यांत आले. त्यांचे पहिले गुरु भिकाजी कृष्ण पटवर्धन या नावांचे होते. या गुस्तीच्या घराण्याचा व टिळकांचा ऋणानुबंध पुढील पिढीपर्यंत टिकला. घरातील एकुलता एक मुलगा, वडिल हुशार आणि मेहनती शिक्षक, यामुळे शाळेपेक्षा घरीच टिळकांच्या अभ्यासाची तयारी होत असे. मुज होण्यापूर्वीच टिळकांचे पूर्णांक - अपूर्णांकापर्यंत गणित, स्याक्ली, समासचक्र, निम्मा अमरकोश आणि

ब्रम्हकर्माचा बहुतेक भाग पाठ झाला होता. १८६४ साली टिळकांची मुंज झाली. त्यावेळी या मुलाचे आधीच झालेले अध्ययन पाहून उपाध्याय व वैदिक गुरूजी यांना नक्त वाटले. दरम्यान १८६६ साली गंगाधर पंताची बदली पुण्याला झाल्यामुळे टिळक पुण्याला आले. तेथे प्रथम सिटी स्कूल येथे दोन वर्षांत तीन इयत्ता केल्यानंतर १८६९ साली हायस्कूलमध्ये ते पाचव्या वर्गात दाखल झाले. परंतु हायस्कूलच्या अभ्यासक्रमातले बहुतेक विषय सिटी स्कूलमध्येच स्वभाषेच्याद्वारे शिकून झालेले होते. पुण्यास आल्यावर थोड्याच दिवसांनी टिळक मातृसुखास मुक्ते. नंतर गंगाधर पंताना ठाण्यास नोकरीसाठी जावे लागल्याने टिळक पितृसुखालाही दुराक्ते. परंतु तरीही त्यांच्या शिक्षणक्रमात अडथळा आला नाही. वडिलांची उणीव चुलते गोविंदराव यांनी भासू दिली नाही. पुण्याच्या शाळेत त्यांच्या बुद्धीचा हुडपणा प्रथम स्पष्ट उघडकीस आला. शिक्षाकाने गणिताचे उदाहरण सांगताच बळवंताने ते तोंडीच सोडवावे आणि पाटीवर कर म्हटल्यास "पाटी व्हाता" असा उलट-प्रश्न विचारावा अशी अनेक उदाहरणे टिळकांच्या बालपणी शाळेत चढली. टिळक हे अभ्यासाच्या कामात स्वच्छंदी म्हणण्यापेक्षा स्वतंत्र बुद्धीचे होते असे म्हणता येईल. १३

टिळक इंग्रजी शाळेत असतांना सन १८७१ च्या वैशाखात त्यांचे लग्न झाले. त्यांच्या पत्नीचे माहेरचे नाव तापीबाई होते ते सासरी आल्यानंतर सत्यभामा असे झाले. टिळकांच्या लग्नाच्या आधीच त्यांचे आजोबा काशीला मरण पावले होते व लग्नानंतर थोड्याच दिवसात म्हणजेच १८७२ च्या ऑगस्टच्या एक्तीस तारखेस गंगाधरपंतही निवर्तले. परंतु टिळकांनी आपल्या अभ्यासात खंड पडू दिला नाही व १८७२ मध्येच टिळक मॅट्रिक्युलेशन परिक्षेत बसून पासही झाले. १८७३ च्या सुखातीस टिळकांनी डेक्कन कॉलेजमध्ये प्रवेश घेतला. पहिल्या सहामाहीत ते घसत

होडीने किंवा चालत जात असत. त्यामुळे पहिल्या वर्षी त्यांनी परीक्षेच्या अभ्यासाकडे दुर्लक्ष करून आपली प्रकृती सुधारली हा वृत्तांत सर्वश्रुत आहे. या काळात त्यांनी जोर, जोडी, बेठका, मलखांब, कुस्ती या देशी व्यायामाचा प्रकार आत्मसात केला. त्यानंतर टिळक अभ्यासाकरिता पुन्हा डेक्कन कॉलेज च्या छात्रनिवासात रहायला आले. तेव्हाही त्यांची तालीम चालूच होती. त्यांची अभ्यास करण्याची पध्दत अतिशय वैशिष्ट्यपूर्ण होती. ताकापुरते रामायण असा त्यांचा प्रकार नव्हता. जो विषय समोर असेल त्याच्या मुळापर्यंत जाण्याची त्यांची प्रवृत्ती असल्यामुळे त्या त्या विषयासाठी नेमलेल्या पाठ्यपुस्तकांखेरीज त्या संबंधाची इतर पुस्तके वाचून काढण्याकडे त्यांचा क्ल असे. परीक्षेचे घवघवीत यश हे त्यांचे ध्येय नव्हते. विषयाचे शक्य तो संपूर्ण आक्लन व्हावे या उद्देशाने त्यांचा अभ्यास असे. छात्रवृत्तीचा किंवा विद्यापीठामार्फत मिळणा-या पारितोषिकांचा हव्यास त्यांनी कधीच बाळगला नाही. टापटीपपणा आणि व्यवस्कीतपणा हा त्यांच्या अभ्यासातील एका महत्त्वाचा गुण होता. टिळकांच्या वेळी जे अध्यापक होते त्यापैकी एक केसूनाना छत्रे, गणिताचे प्रोफेसर यांच्याशीच त्यांचा जास्त संबंध आला. टिळकांबद्दल गुस्ता जेव्हा अभिमान होता त्याच्यापेक्षा जास्त आदर टिळकांच्या मनात गुरूबद्दल होता. दरम्यान १८७६ मध्ये टिळक बी.ए.च्या परीक्षेत पहिल्या वर्गात पास झाले. त्यानंतर १८७७ साली गणित विषयाचा अभ्यास करून टिळक एम्.ए.च्या परीक्षेस बसले. परंतु नापास झाल्यामुळे एम्.ए.चा अभ्यास तसाच टाकून ते एल्.एल्.बी.कडे वळले व १८७८ व १८७९ या दोन वर्षांत त्यांनी एल्.एल्.बी. पूर्ण केले. पुढे पाच सहा वर्षांनी फर्ग्युसन कॉलेज निघाल्यावर प्राध्यापकाला योग्य अशी एम्.ए.ची परीक्षा घावी असे त्यांच्या मनात आले. परंतु त्याही वर्षी ते नापास झाले. त्यापुढे त्यांनी एम्.ए.चा नाद सोडला व पुढे लवकरच कॉलेजही सोडले. गो. ग. आगरकरांचा सहवास घडल्यावर व शिक्षणाची कालमर्यादाही संपल्यामुळे भावी कर्तव्याच्या विचारात टिळक जास्त रमले. १४

दरम्यान १८७९ साली आगरकर एम्.ए.चा अभ्यास करीत होते. तर श्री. बाळ गंगाधर टिळक एल्.एल्.बी. च्या अखेरच्या परीक्षेचा अभ्यास करण्यासाठी डेक्कन कॉलेजमध्ये राहिले होते. कुशाग्र बुद्धीमत्ता व ध्येवादी जीवन जगण्याची ओढ या समान प्रवृत्तीमुळे हे दोन तऱ्हा जिवलग स्नेही बनले. या भूमिकेच्या प्रयत्नांचे फल म्हणून पुण्यामध्ये चिपळूणकर आगरकर व टिळकांनी १८७९ ला न्यू इंग्लिश स्कूलची स्थापना केली. याचवेळी आगरकरांना पेलोशिप मिळाली. म्हणून ते १८८० पासून न्यू इंग्लिश स्कूलमध्ये शिक्षक म्हणून काम करू लागले. या संस्थेने थोड्याच कालावधीत मोठा लौकीक मिळकता. संस्थेचा व्याप वाढून अर्ध्या चार वर्षांतच म्हणजे १८८४ मध्ये तिचे डेक्कन एज्युकेशन सोसायटीत समांतर झाले. लगेच १८८५ पासून संस्थेचे फर्ग्युसन कॉलेज निघाले. नंतर काळात आगरकर तसे प्राचार्य बनले. अशा पध्दतीने विद्यार्थी निर्माण करण्याचे काम यशस्वी त-हेने करीत असतानांच आपली ही शैक्षणिक चळवळ अधिक व्यापक बनली पाहिजे, त्यातून लोकशिक्षण केले पाहिजे असे आगरकर, टिळकांना वाटू लागले. या पार्श्वभूमीवर "केसरी" व "मराठा" ही वृत्तपत्रे त्यांनी सुरु केली. केसरी मराठी मधून तर मराठा इंग्रजीतून निघत असे. "केसरी" ४ जानेवारी, १८८१ ला सुरु झाला तर "मराठा" २ जानेवारी, १८८१ ला सुरु झाला. दरम्यान आगरकर केसरीचे संपादक तर टिळक मराठाचे संपादक बनले. त्यावेळी अशा प्रकारच्या वर्तमानपत्राची समाजाला गरज होतीच. कारण १८८२ मध्ये चिपळूणकर वारल्यामुळे निबंधमाला बंद झाली होती. त्यामुळे व स्वतःच्या इतर वैशिष्ट्यांनी केसरी अल्पावधीतच लोकप्रिय ठरला. १५

अन्यायाविरुद्ध कडक भाषेत प्रहार करण्याची केसरीची भूमिका कौतुकास्पद होती. त्याकाळात कोल्हापूर प्रकरणाबाबतही केसरीत असेच जळजळीत लेख आले. कोल्हापूरचे कारभारी बर्वे हयांनी केसरीच्या

संपादकांविषय अन्नुकसानीचा खटला भरला. न्यायालयीन चौकशी होऊन न्यायमूर्तीनी टिळक-आगरकर हया दोन तरुण संपादकांना १०१ दिवसांची शिक्षा जाहीर केली. या शिक्षेच्या काळाचे मोठे मनोरंजक वर्णन आगरकरांनी "डोंगरीच्या तुंगातील आमचे १०१ दिवस" हया पुस्तकात केलेले आहे. ध्येयसिध्दी प्राप्त करताना परिस्थितीचा बसलेला हा पहिला तडाखा होता. अशातच आगरकर व टिळक यांना प्रेरणा देणारे विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांचा मृत्यू झाला. परंतु या संकटास निर्धाराने तोंड देण्याचे ठरवून तुंगातून सुटून आल्यावर टिळक-आगरकरांनी पुन्हा तडफेने कामास सुरुवात केली. दरम्यान १८८४ साली त्यांनी "डेक्कन एज्युकेशन सोसायटी" नावाची व्यापक उद्देशाची संघटना स्थापन केली. जेसुइट, अमेरिकन मिशनरी हयांच्याप्रमाणे एकनिष्ठेने व कळकळीने कार्य करण्याचा निर्धार या लोकांनी केला. जेसुइटच्या तत्वावरच आधारित "डेक्कन एज्युकेशन सोसायटी"ची स्थापना करण्यात आली होती. शाळेच्या यशाने व उत्कर्षाने आगरकर व टिळकांच्या मनामध्ये आत्मविश्वास निर्माण झाला व त्यांनी २ जानेवारी, १८८५ मध्ये मुंबईचे गव्हर्नर फर्ग्युसन हयांच्या नावे गट्टे वाड्यात कॉलेज सुरु केले. १६

१८७९ पासूनची टिळक-आगरकरांची ही एकत्रित वाटचाल पाच-सहा वर्षे कोणत्याही मतभेदाशिवाय व्यवस्थितपणे सुरु होती. पण १८९४ साली संमतीवयाच्या कायद्याचा मसुदा हिंदुस्थानच्या सरकारपुढे आला. त्यावेळी सरकारने या बाबतीत कायदा करावा की न करावा या बाबत देशभर वादंग माजला. परंतु आगरकर व टिळक यांचे या कायद्याबाबतचे विचार भिन्न होते. आगरकरांनी अशा कायद्याची गरज आहे ही बाजू हिरीरीने मांडली तर टिळकांनी सामाजिक बाबतीत सरकारने हस्तक्षेप करणे योग्य नाही असे म्हणून या कायद्याला विरोध केला. यामुळे आगरकर जरी "केसरी"चे संपादक असले तरी "केसरी"चे धोरण ही सामाजिक बाब असल्यामुळे आगरकरांना आपले

मत संपादकीय म्हणून "केसरी"त देता येत नव्हते. ह्यामुळे त्यांना स्पष्ट मतप्रदर्शन करणे अशक्य झाले. यानंतर "केसरी"त कायदेवाल्यांच्या विरुद्ध सडेतोड लेख येऊ लागले. "आधी सामाजिक की राजकीय", "राष्ट्रीय सभा आणि सामाजिक परिषद यांचे परस्पर संबंध", "दादाजी विरुद्ध रत्नाबाई" यासारख्या विषयावरही आगरकरांना निःसंकोचपणे व स्वतंत्र लिहिता येईना. आगरकर व टिळक हे दोघे ध्येयवादी असल्याने व त्यांच्या विचारांना तात्विक अडिथान असल्यामुळे ते आपली मते रोख ठोक मांडत. परिणामी या परस्पर विरोधी भूमिकेमुळे त्यांच्यात मतभेद निर्माण झाले. त्यातून आगरकर हे पक्के सुधारक व टिळक हे सनातन्यांचे कैवारी अशी प्रतिमा जनमानसात ठसली गेली. हे मतभेद पुढे होळकर व ग्रांट वीरे प्रकरणांमुळे विकोपाता गेले. या मतभेदामुळे टिळकांनी डेक्कन एज्युकेशन सोसायटीचा राजीनामा देऊन संबंध तोडला तर आगरकरांनी केसरीचे संपादक पद सोडले. मराठा प्रमाणे केसरीही टिळकांनी स्वतःच काढायला सुरुवात केली. नंतरच्या काळात "केसरी" महाराष्ट्रातील सर्वात लोकप्रिय वृत्तपत्र बनले. १७

"केसरी" व "मराठा" यातून बाहेर पडून आगरकरांनी १८८९ साली दस-याच्या मुहुर्तावर "सुधारक" हे साप्ताहिक सुरु केले आणि जुन्या सुधारकांची समन्वयवादाची भूमिका सोडून बुद्धीवादाचा व व्यक्तिवादाचा मोठया आवेळाने आणि प्रखरतेने पुरस्कार केला. आगरकरांनी "इष्ट असेल ते बोलणार व साध्य असेल ते करणार" या ब्रीदानुसार "सुधारक" चालविला. "सुधारका"च्याद्वारे आगरकरांनी तत्कालीन समाजातील प्रचलीत चालीरीती, रूढी, आचार, विचार, पोषाख वीरे अनेक नित्य व नैमित्तिक व्यवहारातील विसंगतीवर, ढोंगीपणावर प्रकाश टाकला. सामाजिक सुधारणेला आगरकरांनी महत्वाचे मानल्यामुळे टिळक-आगरकर वादचिपळत गेला. संमती-वयाच्या क्लिाचा वाद, पंचहौद मिशनच्या वहाच्या पेल्यातून, उत्पन्न झालेले

ग्रामस्थाचे वादळ, रमाबाईचे शारदासदन प्रकरण यामुळे दोघांतील वितुष्ट अधिकच वाढले. आगरकरांचे "सुधारका"च्या स्थापनेमागील प्रमुख ध्येय स्वराज्य प्राप्ती हेच होते. राजकीय सुधारणा आणि सामाजिक सुधारणा यांचा परस्पर संबंध आहे असे त्यांचे मत होते. तसेच विशिष्ट प्रकारची राजकीय व्यवस्था ही समाजाच्या अस्तित्वाला आवश्यक आहे. म्हणजेच राजकीय व्यवस्था नसेल तर समाजाची वाताहात होते. सामाजिक सुधारणांची गोष्ट तशी नाही. त्या समाजास शोभून दिसतात. तेंव्हा ती नंतर झाली तरी चालते. म्हणजेच राजकीय सुधारणा अगोदर होणे आवश्यक आहे. समाजाची सर्वांगीण उन्नती होण्यासाठी ती आवश्यक आहे. परंतु जेंव्हा स्वराज्याची स्थिती येईल तेंव्हा ते टिकवून धरण्याचे सामर्थ्य समाजात निर्माण करणे हे आपले आद्य कर्तव्य आहे. व हया दृष्टीने समाजाच्या सर्वांगीण सुधारणेला त्यांनी महत्त्व दिले. लोकमान्य टिळकांना सामाजिक सुधारणा हवी होती. पण ती कायद्याने व्हायला नको, असे या मतभेदाचे स्वप्न होते. स्वराज्य प्राप्तीसाठी आगरकर व टिळकांनी लोकजागृती, लोकशिक्षणाचा मार्ग स्वीकारून त्यादृष्टीने ध्येयप्राप्तीकडे दोघांनी काही काळ वाटचाल केल्यावर टिळकांनी राजकीय सुधारणांना अग्रक्रम दिला. तर आगरकरांनी सामाजिक सुधारणेला टिळकांच्या मते सुधारणेचा आरंभ राजकीय सुधारणेपासून झाला पाहिजे, राजकीय सुधारणेविषयी जनमानसात मतभेद असत नाहीत. कारण स्वातंत्र्य हे सर्वांना प्रिय असते. त्यामुळे सर्व प्रांतात, सर्व जातीत व सर्व धर्मात एकमत होणे सहज शक्य होते. सामाजिक व धार्मिक सुधारणा करताना मात्र अनेक प्रकारचे मतभेद उत्पन्न होतात व त्यामुळे समाजात निष्कारण असंतोष व क्लह निर्माण होते. १८

गो.ग. आगरकर व लोकमान्य टिळक यांच्यात धर्मासंबंधी मतभेद असलेले दिसून येतात. धर्माच्या संदर्भात आगरकरांनी जे विचार मांडले ते संपूर्ण नवे होते. तत्कालीन हिंदू धर्मावर त्यांनी अनेक हल्ले चढविले असले

तरी मुळ हिंदू धर्म टिकवण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला. हिंदू धर्मातील अनिष्ट प्रथा, वेडगळ समजूती, चालीरीती, अंधविश्वास, जातीभेद, सोवळे यावर त्यांनी टिका केली. पाउलट लो. टिळकांना मात्र हिंदू धर्माबद्दल अभिमान होता असे दिसून येते. टिळकांच्या सामाजिक सुधारणेविषयीच्या भूमिकेलाही त्यांच्या राष्ट्रीय विचाराला महत्त्वाचे स्थान होते. तसेच ती भूमिका मांडताना त्यांनी हिंदुत्व व राष्ट्रीयत्व यांच्या अविभाज्य संबंधाचा पुरस्कार केला होता. टिळकांच्या मते, "हिंदूधर्म, हिंदू राष्ट्र हे आमच्या मते सामाजिक सुधारणेपेक्षा अधिक महत्त्वाचे आहे व जी कांही सामाजिक सुधारणा हवी आहे ती लोकांमध्ये राष्ट्रीयत्व निर्माण करण्याच्या उद्योगास अभिमानाने कळकळीने व स्वार्थत्यागपूर्वक लागले असता सहज घडून येणार आहे.^{१९} यावरून टिळकांना हिंदूधर्म व हिंदूराष्ट्र याचा किती अभिमान होता हे जाणवते. कोणतीही सामाजिक सुधारणा झाल्यावर ती स्वीकारताना आम्ही आपले मूळ काय आहे हे विसरता कामा नये. तसेच कोणतीही समाज-सुधारणा हिंदूत्वाच्या पायावरच झाली पाहिजे असे त्यांचे मत होते.

१९व्या शतकाच्या उत्तरार्धात जे समाजसुधारक, राजकीय नेते, पत्रकार होऊन गेले या सर्व क्षेत्रातील अग्रगण्य व्यक्तीमत्त्व म्हणजे गो.ग. आगरकर व लोकमान्य टिळक यांचा उल्लेख करावा लागेल. आगरकरांना भारतीय बुद्धीवादाचे जनक म्हटले जाते. तर टिळकांना "भारतीय असंतोषाचे जनक" म्हटले जाते. महाराष्ट्रामध्ये तत्त्वनिष्ठतेच्या पायावर आगरकरांनीच प्रथम बुद्धीवाद उभा केला. संपूर्ण विचार स्वातंत्र्य, निर्भयता, ऐहिकता ही आगरकरांच्या बुद्धीवादाची लक्षणं होती. आगरकरांनी सामाजिक सुधारणांचा पुरस्कार केला. आगरकरांचा हा सुधारणावाद बोलचाली सुधारणावाद नव्हता. कारण आगरकरांवर मिलच्या "ऑनलिबर्टी", व "सबजेक्शन ऑफ कुमन" या ग्रंथाचा मोठा परिणाम झालेला होता असे

दिसून येते. तर लोकमान्य टिळकांवर पारंपारिक व धार्मिक विचारांचा पगडा जबरदस्त असलेला दिसून येतो. त्यामुळे सामाजिक सुधारणांना विशेषतः स्त्रियांसंदर्भात सुधारणांना त्यांनी दुय्यम स्थान दिले व धर्माच्या अंतर्गतच स्त्री सुधारणा होणे आवश्यक आहे असे प्रतिपादन केले. तसेच राजकीय सुधारणा झाल्यानंतर सामाजिक सुधारणा कराव्यात असे टिळकांचे मत स्पष्ट होते. आगरकरांनी मात्र सामाजिक सुधारणा करताना हिंदू धर्मातील अनिष्ट रूढी व परंपरांना विरोध केलेला स्पष्ट होतो आणि तो मुळ धर्माच्या आधारावरच केलेला आढळतो. अशाप्रकारे आगरकर व टिळकांमध्ये स्त्री प्रश्नाविषयी मतभेद निर्माण झाले ते पुढील प्रकरणांत आपण अभ्यासणार आहोत.

.....

सं द र्भ ग्रं थ
=====

- १) देशपांडे सुनंदा, गोपाळ गणेश आगरकर, पृ. ३-४.
- २) कित्ता, पृ. ५.
- ३) कित्ता, पृ. ६.
- ४) कित्ता, पृ. ७-१०.
- ५) कित्ता, पृ. १३.
- ६) कित्ता, पृ. १३.
- ७) प्रधान ग.प्र., आगरकर लेखसंग्रह, पृ. १.
- ८) देशपांडे सुनंदा, गोपाळ गणेश आगरकर, पृ. १५.
- ९) सहस्रबुध्दे पु.ग., केसरीची त्रिमूर्ती, पृ. २.
देशपांडे सुनंदा, गोपाळ गणेश आगरकर, पृ. १५.
- १०) देशपांडे सुनंदा, गोपाळ गणेश आगरकर, पृ. १६-१८.
आळतेकर मा.दा. संपूर्ण आगरकर भाग-२, पृ. २६.
प्रधान ग.प्र., आगरकर लेखसंग्रह, पृ. १३.
- ११) देशपांडे सुनंदा, गोपाळ गणेश आगरकर, पृ. १९-२१.
प्रधान ग.प्र., आगरकर लेखसंग्रह, पृ. ४.
कुलकर्णी प्रसाद, सुधारकाग्रणी गोपाळ गणेश आगरकर, पृ. ७.
- १२) करंदीकर शिवराम लक्ष्मण, टिळक भारत, पृ. २.
केळकर न.चि., लो. टिळक यांचे चरित्र, पृ. ५-६.
कारक न.र., लोकमान्य, पृ. १-२.
- १३) केळकर न.चि., लो. टिळक यांचे चरित्र, पृ.कृ. २१-२४.
फाटक न.र., लोकमान्य, पृ. ४-५.

- १४) केळकर न. चि., लो. टिळक यांचे चरित्र, पृ. २५-२६.
कित्ता, पृ. ३३.
फाटक न. र., लोकमान्य, पृ. ७-१३.
- १५) कुलकर्णी प्रसाद, सुधारकाग्रणी गोपाळ गणेश आगरकर,
पृ. ७-८.
- १६) देशपांडे सुनंदा, गोपाळ गणेश आगरकर, पृ. २९.
- १७) कुलकर्णी प्रसाद, सुधारकाग्रणी गोपाळ गणेश आगरकर, पृ. ८-९
देशपांडे सुनंदा, गोपाळ गणेश आगरकर, पृ. २१-२२.
- १८) देशपांडे सुनंदा, गोपाळ गणेश आगरकर, पृ. १३३.
कित्ता, पृ. १४१-१४३,
कुलकर्णी प्रसाद, सुधारकाग्रणी गोपाळ गणेश आगरकर, पृ. ९.
फाटक न. र., लोकमान्य, पृ. २५८.
- १९) कुलकर्णी प्रसाद, सुधारकाग्रणी गोपाळ गणेश आगरकर,
पृ. २५.
"देशपांडे सुनंदा, गोपाळ गणेश आगरकर, पृ. १७६.
केसरी - ५ मे, १९०३.

.....